

М.М. Сагайдаковський

ФРАГМЕНТИ СПОГАДІВ ПРО ГЕНРІХА МОСІНГА І ЙОГО РИКЕТСІЙНУ ЛАБОРАТОРІЮ

м. Львів

Наведено спогади про видатного епідеміолога Генріха Мосінга – учня і послідовника творця висипнотифозної вакцини Рудольфа Вейгля. Описані факти з особистого життя Генріха Станіславовича, описано його людські якості та етичні принципи, свідчення вдалого поєднання ним науково-дослідницької роботи з потребами практичної медицини, конкретний внесок в остаточну ліквідацію висипного тифу в Радянському Союзі й сусідніх східно-європейських країнах.

Основне місце в розповіді відведено створенню Генріхом Мосінгом лабораторії дослідження рикетсійних інфекцій та її діяльності. Описано цікаві факти з особистого життя і наукової діяльності Генріха Станіславовича до, під час і після Другої світової війни. Відзначено внесок працівників лабораторії у виробництво високоефективної вакцини проти висипного тифу і розробку специфічних методів його діагностики.

Наведено дані про рецидивну теорію спорадичного висипного тифу, яку розвинув і відстояв Генріх Мосінг, й критичне ставлення до неї деяких представників провідних наукових кіл держави. Немало з фактів викладено вперше, вони доповнюють наші знання про історію боротьби з висипним тифом і відображають високоетичні та духовні риси Генріха Станіславовича Мосінга, які запам'ятав автор статті.

Ключові слова: Генріх Мосінг, Рудольф Вейгель, висипний тиф, рикетсійна лабораторія, етика.

Співпрацювати і підтримувати дружні стосунки з Генріхом Станіславовичем Мосінгом мені пощастило протягом 37 літ – з 1962 по 1999 роки. З огляду на моє багаторічне зосередження уваги на дисертаційній темі, а також завантаження щоденними рутинними справами лабораторії, частими загальноінститутськими дорученнями, то спілкування з Учителем на сторонні, приватні теми траплялося вкрай рідко.

Про його дитинство мені відомо лише, що народився у багатодітній сім'ї військового лікаря, середнього достатку. Як він колись зауважив, білий хліб в родині траплявся рідко, лише на свята. Коли мешкали в Перемишлі, то, повер-

таючись із школи, любив помолитися у придорожньому костелі. Його батько похований в Перемишлі.

В університетські роки Г. Мосінг захопився волонтерською працею в закладі проф. Рудольфа Вейгля, зокрема проблемою висипного тифу. При цьому важливо зазначити, що Р. Вейгель заявив, що будучи біологом, не знається на епідеміології і тому надає Мосінгу свободу для наукового пошуку й водночас забезпечить фінансування досліджень. З плином років Генріх Станіславович виправдав довіру. Навіть у важких умовах залишався відданим учнем, не забував свого вчителя.

У майбутньому, коли ім'я Р. Вейгля в радянській державі не згадували, оминали у Великій медичній енциклопедії, зусиллям Г. Мосінга все ж вдалося опублікувати статтю про реакцію мікроаглютинації Вейгля. Але в наступному виданні енциклопедії цей високоспецифічний, чутливий та надзвичайно ощадливий (економний) лабораторний тест вже не спогадувався. Окрім того, Генріх Станіславович тоді опублікував в енциклопедії статті про Едмунда Вейля і про реакцію Вейля-Фелікса. Згодом він разом з п. Бірн спричинився до заснування у Народному музеї землі Перемишля окремого тематичного відділення, присвяченого пам'яті Р. Вейгля, куди переказував відповідні світлини, наукові праці, відпрацьоване лабораторне обладнання тощо.

Повертаючись до молодих років Учителя, мені відомо лише, що він дуже любляв кофе. На одній з вечірок навіть був відзначений символічним значком із зображенням зернятка цього продукту. І в наші часи продовжував вживати кофе, не раз нас пригощав цим напоєм у маленьких, вишуканих філіжанках китайського чи японського виробництва; мав гарненьку кофеварку. Вважав, що міцний кофе необхідно більше солодити. Вочевидь напружена наукова праця й інтенсивна благодійна діяльність, без перерви на відпустки чи неробочі дні, потребували такого підкріплення. Генріх Станіславович не курих. Вчився їзди верхи, але без більшого успіху. Не любив телефонувати, волів бачити співромовника. Відзначався міцним здоров'ям. Приблизно за десять років лише один раз перебував на лікарняному листку. Був наділений абсолютним музикальним слухом. Знав польську, українську, російську, німецьку мови, част-

ково англійську та французьку. Писав гарно, ясно викладав думки, пояснював це навчанням латини в студентські роки.

Окрім розмов і не раз палких дискусій на наукові теми, часом вдавався до повчальних бесід. Перебувачи під сильним враженням від яскравої лекції Л. В. Громашевського про епідемічний процес і критичних зауваг на погляди Генріха Станіславовича стосовно можливої ліквідації висипного тифу, мені прийшло в голову заявити Вчителю, що я теж не поділяю його наукових тверджень з цього питання. На це Генріх Станіславович з доброю посмішкою зауважив, що згодом ця турбота минеться. Натомість дав мені надзвичайно важливу, цінну життєву пораду стосовно виховання дитини: радив не вдаватися до лупцювання за провини, а наполегливо прямувати до того, щоб дитина не боялася говорити правду, якою б гіркою вона не була, а дорослі в родині завжди знайдуть оптимальний вихід із скрутною ситуації. Час показав, що такий педагогічний підхід дає втішні наслідки. Зрозуміло, що цього принципу слід було дотримуватися як у науковій діяльності, так і у взаємовідносинах персоналу лабораторії. Таке неочікуване главенство правди, безкомпромісна вимога її на тлі вселенської слабкості та крихкості тогочасного суспільства, зануреного в неправду, імпонувало, полегшувало життя. А постать Генріха Мосінга викликала довіру та почуття благоговіння.

Дещо про відважні вчинки Генріха Станіславовича. На конференції у Вроцлаві в 1994 році, присвяченій пам'яті Рудольфа Вейгля, мені довелося почути таке, про що Генріх Станіславович раніше ніколи не розповідав. Всупереч забороні влади під час німецької окупації Генріх Мосінг широко вакцинував цивільне населення, доставляв з ризиком для власного життя вакцину у Варшавське та Львівське гетто. Зберіг в умовах смертельної небезпеки штами рикетсій та унікальну популяцію вошей, добре адаптовану для утримання в лабораторних умовах, разом з лабораторним обладнанням для виробництва вакцини і прийдешньої наукової діяльності відновленого інституту в 1944 році.

До цього слід додати, що піднявся до роботи із збудником особливо небезпечної інфекції, від якої загинуло найбільше дослідників в умовах, коли при лабораторному зараженні вакцина була неефективною. Всупереч панівним у країні поглядам на епідеміологію висипного тифу опрацював власну, відмінну концепцію ліквідації цієї інфекції, з посиланням на іноземних вчених, що в умовах боротьби з космополітизмом теж становило небезпеку.

Генріх Станіславович якось зауважив, що він кожного дня боявся, щоб не сталося якоїсь небезпечної події в лабораторії, оскільки в ній постійно здійснювали пасажі високопатогенного збудника. Ретроспективний погляд на ситуацію дає підставу погодитися з цим переживанням.

І ще про один сміливий та людяний вчинок Г. Мосінга стосовно події, яка виникла на всесоюзній конференції у Львові, присвяченій питанням боротьби з кишковими ін-

фекціями. Тоді завідувач кафедри інфекційних хвороб Б. М. Котляренко у своєму виступі необачливо вжив вираз «мікоянівські піріжки», які продавалися лотошницями на хідниках, що, на його думку, сприяло розповсюдженню інфекції. Владі вислів «мікоянівські піріжки» видався образливим (Анастас Мікоян у ті часи належав до вищого керівництва країни). Тому було наказано негайно засудити вказаний виступ, і на це був переорієнтований порядок денний конференції. Виступити зголосилося немало бажаючих. Засуджений похнюпився і зостався після конференції в самоті. Проте до жорстко критикованого колеги підійти наважилися лише Г. Мосінг і головний лікар інфекційної лікарні доктор Шостак, з яким у засудженого були непрості стосунки, проте він поступив шляхетно, не залишив у біді людину. Після консультації з доцентом М. Ф. Андрецом, який добре знався на таких справах (оскільки, правдоподібно, свого часу навіть був медиком супроводу при депортації Лева Троцького), засуджений «терміново захворів», а там підійшли канікули і справа затихла.

Про мало відомі мені інші теми, що не торкаються медицини. Стефан Сватон, військовий лікар-рентгенолог, близький приятель та довірена особа Генріха Станіславовича, розповів мені наступну історію. Перебуваючи у Вроцлаві, Г. Мосінг попросив відвезти його на автівці до Варшави. Приїхавши у столицю, вони на перехресті зупинилися на червоне світло. Але коли рух продовжився, то п. Стефан помітив, що Генріха Станіславовича в авто вже немає. «Мосінг десь мені подівся» виразився він. Після марних пошуків з подивом повернувся додому, де його вже чекав виклик з наказом негайно прибути у «відділ інформації» (по-нашому – спецвідділ) військової частини. Тут його зустрів стурбований спітнілий гість у цивільному одязі із запитанням: «То як будемо звертатися – пан чи товариш?». Стефан Сватон відповів: «Як ви собі бажаєте». На наступне питання «Куди ви відвезли Мосінга?» він відповів, що не знає, і це була щира правда. У такий спосіб, вірогідно, Генріх Станіславович дістався до місця своїх свячень у Лясках під Варшавою. Аж у незалежній Україні ми дізналися, що тоді Генріха Мосінга таємно висвятили на католицького священника.

Про ще один епізод розповів професор Єжи Альбрехт, відомий математик, приятель Г. Мосінга. Професор з групою прочан був на зустрічі з Папою Іваном Павлом II, і коли настав час, що кожний прочанин мав нагоду звернутися з особистим проханням, він попросив Папу помолитися за Мосінга. Лише на мить Папа застановився, але відразу дав згоду задовільнити прохання, а при прощанні торкнувся плеча професора, посміхнувся і мовив: «Я це вчиню».

С. Мосінг створив унікальну, єдину в світі за оригінальністю призначення лабораторію рикетсійних інфекцій для наукової роботи, надання консультативно-методичної допомоги органам охорони здоров'я з проблеми висипного

тифу та промислового виробництва діагностичних препаратів. Тут відбувалося вдале поєднання науки з практичною діяльністю. Лабораторія мала необхідний набір приміщень, добре продумане їх розташування, що забезпечило можливість дотримання надійного режиму при безперервній роботі з високо патогенним матеріалом другого рівня біологічної безпеки – збудником висипного тифу.

Створена Генріхом Мосінгом у 1944 році лабораторія рикетсіозів Львівського НДІ епідеміології, мікробіології та гігієни (тобто Санбакінституту) була розташована в будинку № 12 на вулиці Зеленій. Ця 5-6-поверхова капітальна споруда призначалася до війни для служб соціального захисту, в 1939 році, правдоподібно, належала міському управлінню НКВД, у 1942-44 роки – Інституту Берінга, та одночасно була укрита для німецької верхівки від радянських бомбардувань. У 1944 році за вказівкою Микити Хрущова будинок остаточно передано у власність медичних установ. Тут був розташований Санбакінститут разом зі своєю виробничою частиною (згодом відокремленою у самостійний заклад – Львівський завод бактерійних препаратів); Львівська обласна санепідемстанція; деякі кафедри медичного інституту; а також помешкання для працівників з родинами вказаних установ. При лабораторії рикетсіозів також була кімната, де мешкав Генріх Мосінг.

Разом з цим, безперервні пасажі згаданого збудника на вошах за методом Вейгля протягом десятиліть були за своєю суттю невідомим, безпрецедентним явищем, яке могло таїти в собі елементи потенційної небезпеки. Прикладом, знаходження в інфекційних боксах пневматичної системи з трубок і шлангів із тиском повітря в межах 4-х атмосфер для введення суспензії рикетсій у кишечник вошей становило певні незручності, які в ті часи неможливо було усунути. Справа у тім, що час від часу шланги лопалися, що супроводжувалося гучним звуком, на кшталт пострілу. Зрозуміло, що такий звуковий ефект був недоречний в інфекційних боксах, де в тиші виконувалася напружена ювелірна робота. Щоправда, якихось інших відчутних наслідків це не викликало. З появою пластикових трубок (кембрики), котрими успішно замінили гумові шланги, ця незручність зникла, а працівники боксів були нарешті звільнені від виконання непродуктивної роботи, пов'язаної з кропітким ремонтом і налагодженням пневматичного обладнання.

Одного разу, внаслідок виходу з ладу терморегулятора і неконтрольованого підвищення температури, в одному з термостатів була втрачена значна кількість вошей лабораторної популяції. Відтак у термостатати було вмонтовано термозапобіжники власної розробки. Іншого разу небезпечного випадку вдалося уникнути завдяки пильності чергового при введенні в дію нової потужної сушильної шафи (чеської фірми Chigana), що мала виробничий дефект. До речі, дві шафи цієї ж фірми через перегрів мало не призвели до пожежі на заводі бакпрепаратів.

Дещо з іншого сюжету, про що розповів Генріх Мосінг. Певного разу, за його відсутності в лабораторії (ймовірно перебував у відрядженні), зненацька викликали чергового до воєнкомату. Після повернення черговий зауважив сліди перебування в лабораторії сторонніх осіб. Виявилось, що стеля одного з приміщень, яке раніше служило термостатною кімнатою з часів Інституту Берінга, частково розібрана і має значний отвір. Треба зазначити, що стеля і стіни цього приміщення були вкриті термоізоляційними блоками з матеріалу, що нагадує сучасний пінопласт і легко розбирається. Цими обставинами і скористався невідомий «гість» чи «гості» або нерозсудливі сміливці, які наважилися вломитися до лабораторії другого рівня біологічної безпеки. Але такий підступний і злочинний обшук зі зломом виявився марним. Подія залишилася нерозгаданою, інших видимих наслідків не мала, а приміщення і далі служило звичайною коморою для збереження різного посуду та інших речей. Лабораторія, заснована на міцних підвалинах правди, відома російська науковиця Олена Северіановна Кетиладзе назвала «храмом науки». Цікава деталь. Якось завітав до лабораторії поважного віку суворий ревізор. Після ознайомлення із станом справ, він розчулено освідчив, що відчуває якусь дивну, надзвичайно приємну атмосферу, що панує в лабораторії. Про подібні відчуття висловлювалися також інші відвідувачі.

Генріх Мосінг не відвідував політзанянь і політичних демонстрацій. Якось після повернення з Москви я поділився своїми враженнями про дивовижні речі в приготуванні до свят (не пригадую, травневих або жовтневих) у столиці. Йшлося про гігантські портрети вождів, розміром десятиповерхових будинків, прикріплені до двадцятиповерхових будівель-велетнів. Викликало здивування, як вдається створити з такою високою докладністю саме портрети, а не просто стилізовані зображення будь-яких тогочасних символів – серпа, молота, зірок тощо. Генріх Станіславович вислухав мої міркування і тихо промовив: «Це, мабуть, буде вже в останній раз». Таке небезпечне зауваження десь у 70-ті роки викликало подив та сумнів у своїй вірогідності, але у перспективі виявилось передбачливим, віщим.

Так складалося, що персонал лабораторії був позапартійний, хоча Генріх Мосінг толерантно ставився до партійності, коли вона служила для добра. Якогось разу відбувалося обговорення кандидатури працівника А. П. Гладкого для закордонного відрядження на загальних зборах інституту під наглядом уповноваженого від певних керівних інстанцій. У своїх виступах колеги мляво відзначали заслуги номінанта шаблонними окресленнями «політично грамотний, відвідує політтурток, політично підкований». Збори затягувалися. Але слово взяв Генріх Станіславович і коротко зазначив, що кандидат для відрядження, поряд з іншими добрими якостями, є порядною людиною. На ці слова уповноважений гість оживився, підтвердив

кілька разів важливість окреслення «порядна людина» і з полегшенням закрив збори. Старовинна манера характеризувати особу виразами «порядна, вихована людина» не втратили свого глибокого змісту та актуальності, служили запорукою продуктивної діяльності лабораторії в непростих, а часами загрозливих, драматичних обставинах.

Іншого разу, в часи багаторічної запеклої колотнечі між інститутом і заводом бакпрепаратів при черговому, безконечному розгляді конфлікту, секретар міського комітету партії у серцях заявив, що у ворогуючих сторін є лише один справжній комуніст, це Мосінг.

Наукова тематика лабораторії носила прикладний характер, оскільки наш інститут був підпорядкований Міністерству охорони здоров'я, а не Академії наук. Теми планувалися самостійно, під керівництвом Генріха Мосінга, і були присвячені поглибленим епідеміологічним дослідженням висипного тифу, вдосконаленню методів лабораторної діагностики, консультативному дослідженню сироваток крові хворих, вивченню дії різних антибіотиків на збудника, ефективності антипедикульозних інсектицидів, а пізніше і резистентності до них у вошей та іншим питанням. Плани та звіти про їх виконання протягом десятиріч схвалювалися та беззастережно затверджувалися МОЗ.

Несподівано у 1968 році до інституту надійшов зареєстрований план на виконання теми під назвою: «Перевірка гіпотези рецидивної природи повторного висипного тифу (в експерименті)».

На подив, такого роду завдання, ініційоване Л. В. Громашевським, було вже дуже запізнілим і неактуальним. На той час існувала беззаперечна істина, а не припущення чи гіпотеза, про рецидивне походження висипнотифозних захворювань. Ба більше, з'явилися методи визначення первинного зараження і віддаленого рецидивного походження захворювань за диференціацією М і G класів імуноглобулінів. Ці досягнення у згаданій вище темі не були враховані. Як навпростець зазначила київська імунологиня професорка Н. М. Бережна: «До імунології він (Л. В. Громашевський) не мав жодного стосунку, був класичним епідеміологом» [Електронний режим: <https://health-ua.com/article/18378-ninel-berezhnaya-nauka-ne-terpit-falshi>]. Отже, поступ імунології завдав вирішального нищівного удару прихильникам застарілого класичного погляду на епідеміологію висипного тифу. Подальший розвиток подій привів, як було зазначено в попередніх реляціях, до триумфальної перемоги – остаточної ліквідації висипного тифу. Проблема цієї інфекції втратила актуальність.

У подальшому мені довелося відійти від проблеми висипного тифу й натомість зайнятися випадково зауваженим, цікавим з погляду загальної генетики явищем, а саме резистентністю вошей до токсичної дії препаратів піразолідину (зокрема бутадіону). Після розвалу генетики в СРСР крихітки цієї науки подекуди збереглися на вищих щаблях

інститутів, аж на рівні АН СРСР, куди за протекцією Генріха Мосінга довелося звернутися для отримання, як виявилось, схвальної оцінки результатів досліджень у нашій лабораторії.

Однак повернемося до споминів про діяльність лабораторії з проблеми висипного тифу. Як було вище зазначено, звіти про виконання наукової тематики мали наступну градацію: квартальні, річні (перехідні), завершені. Останні приймала державна комісія МОЗ і, як водилося, з кожним роком все раніш і раніш, достроково, врешті навіть до свят 7-8 листопада. Отже, далі складалася ситуація, коли звіти були здані, а нові плани будуть затверджені аж у січні. Наставав час свободи, вільний від бюрократичних, незграбних суворих правил виконання тематики. Цей благословенний час можна було продуктивно використати на власний розсуд, наприклад для наукового пошуку в нових напрямках. За таких сприятливих умов було опрацьовано новий прилад – мікроаплікатор інсектицидних розчинів, який згодом був відзначений срібною медаллю ВДНГ СРСР і дипломом першого ступеня ВДНГ УРСР. Було покладено початок нового напрямку діяльності лабораторії, а саме: контролю якості антипедикульозних інсектицидів, а також опрацьовано інший новий прилад – мікротитратор для серологічних досліджень. Ці технічні розробки були захищені авторськими свідоцтвами на винаходи. До перелічених позапланових досягнень можна також приточити створення навчального фільму «Лабораторні дослідження при висипному тифі». Цей фільм демонструвався на різного роду семінарах і заняттях з лікарями. Згодом в аналогічних обставинах було створено інший науковий фільм – «Резистентність *Pediculus humanus* до токсичної дії препаратів піразолідину». Як вже згадувалося, цей фільм був показаний делегацією від Інституту ім. М. Ф. Гамалії (Москва) на Міжнародному симпозиумі у Вашингтоні в грудні 1972 року. Позитивний розголос про фільм і матеріали симпозиуму послужили спробою використати ці матеріали секретарем парторганізації інституту І. А. Виноградом для захисту Генріха Мосінга від звільнення. На жаль, неефективно.

Стосовно науково-практичної діяльності лабораторії, то на неї, окрім іншого, було покладено безпрецедентне інформаційне завдання, а саме: невідкладно надсилати до МОЗ СРСР (через МОЗ УРСР) прорецензовану карту епідеміологічного обстеження на кожний зареєстрований випадок висипного тифу в Україні. Був запроваджений облік висипного тифу, подібний до особливо небезпечного захворювання, хоча і в умовах санітарно-епідеміологічного благополуччя та існуючого відносного добробуту населення.

Невідомо, яку користь мав би принести такий ретельний по гарячих слідах облік спорадичної захворюваності. Проте одного разу московських спеціалістів збентежила ситуація, коли вони угледіли в картах епідобстеження два одночасні випадки виникнення висипного тифу, здається, у

робітників промислового гіганта, а саме металургійного комбінату у Маріуполі (тодішньому Жданові). Ближче ознайомлення з цією подією показало, що для занепокоєння не існувало підстав. Московська комісія, котра негайно прибула для з'ясування обставин, не змогла встановити будь-якого епідемічного зв'язку між цими захворюваннями і від'їхала з нічим (відстань між цехами, де працювали захворілі, сягала десяти кілометрів, пацієнти не були між собою знайомі, не перебували у жодному контакті тощо). З іншого боку, викладене вище свідчило про добрий стан роботи з виявлення спорадичних захворювань на висипний тиф, що було заслугою інфекціоністів на чолі з професоркою З. В. Крюковою, і вкотре підтверджувало справедливість тези, що «найкращим епідеміологом є інфекціоніст».

Стосовно виробничої діяльності лабораторії, тобто промислової продукції діагностикуму, а згодом також рикетсійного антигену, то планування цієї роботи здійснював плановий відділ заводу бакпрепаратів на підставі умов, складених зі споживачами та інших критеріїв економічної діяльності підприємства. Як вже зазначалося, Генріх Мосінг на добровільних засадах взяв на себе відповідальність за виконанням техпромфінплану та якості продукції, не будучи працівником заводу. Контроль якості препаратів здійснювався на підприємстві та перебував під наглядом Державного інституту стандартизації та контролю (ГІСК). Застережень щодо якості продукції не виникало.

Слід зазначити, що виробнича діяльність мала свої жорсткі засади, які полягали на постійному збільшенні планів виробництва продукції за рахунок підвищення продуктивності праці виконавців, зменшення витрат на матеріали і т. п. У нашому виробництві основними операціями були: культивування вошей лабораторної популяції, зараження їх збудником за методом Вейгля і подальше культивування заражених комах для максимального накопичення рикетсій в їх кишечнику. Відтак виконувалася вручну операція препарування кожної воші у чисельних партіях (сумарно декілька тисяч екземплярів) з метою виділення кишок та їх гомогенізація шляхом розтирання для отримання суспензії вбитих фенолом рикетсій. Далі суспензію розчиняли буфером до необхідної концентрації та отримували діагностикум, який дозовано розливали до ампул за допомогою спеціального пристрою власної конструкції (автор Ю. Люкач), ампули запаювали, маркерували, фасували до коробок і передавали на склад готової продукції. З наведених операцій найбільш працемісткими були зараження вошей за методом Вейгля і наступне препарування цих комах. Число заражених вошей вдавалося дещо збільшувати завдяки вдосконаленню технічних засобів, але ці можливості з часом були остаточно вичерпані. Настала пора, коли працівники, що заражали вошей, були позбавлені можливості виконати будь-які додаткові зараження для наукових досліджень, наприклад визначення якості анти-

біотиків тощо. З іншого боку, така скрута мала і позитивний ефект. Вона змусила досконало оволодіти методом Вейгля, уважніше придивитися до морфології цих комах, а в подальшому використати результати спостережень для вдосконалення генетичних методів, наприклад для диференціації статі комах на стадії личинки й отримувати віргільних самок для схрещувань.

Спроби підвищити продуктивність препарування заражених вошей (М. Д. Климчук, В. В. Курганова та інші) не мали успіху, ситуація з виробництва діагностикуму опинилася під серйозною загрозою. Назрівали невиконання плану, позбавлення премій та інші неприємності. Генріх Мосінг був засмучений таким тривожним станом справ, коли несподівано завдяки відповідній рацпропозиції проблему вдалось успішно розв'язати і врешті звільнити виробничий персонал від сталого перевантаження й повернути діяльність лабораторії у спокійне русло.

Як вже згадувалося, під час німецької окупації, не зважаючи на сувору заборону, Генріх Мосінг вакцинував цивільне населення проти висипного тифу. Ця вкрай небезпечна нелегальна діяльність відбувалася завдяки особистій мужності Генріха Станіславовича, його щирого бажання надати допомогу потребуючим, і значною мірою завдяки винахідливості персоналу лабораторії. Людей вакцинували без огляду на національність, віросповідання, світогляд чи інші відмінності. Тут слід зазначити, що в цих надзвичайно важких часах, сповнених нелюдських вчинків і зла, знаходили собі місце прояви людяності та добра. Таким прикладом можуть служити доброзичливі взаємовідносини як простих виконавців, так і впливових осіб, котрих зрештою на ниві виробництва вакцини проти висипного тифу. Йдеться, зокрема, про персонал і німецького старшого штабного лікаря Германа Ейєра (Hermann Eyer), якому було підпорядковане велике виробництво вакцини у Львові і менше – у Кракові, про його помічників штабних лікарів у вказаних містах, про особовий склад працівників, яких необхідно було переховувати від переслідувань, у тому числі родину доктора Г. Майселя (Henryk Meisel) та інших осіб. Слід зазначити, що Генріх Ейєр був добре освіченим спеціалістом у галузі вакцинопрофілактики висипного тифу, досконало ознайомлений з працями Р. Вейгля, котрого щиро поважав і цінив. Усе це сприяло встановленню дружніх, приятельських стосунків між ними і дозволяло в згоді очікувати кращих часів. Генріх Ейєр як міг оберігав Р. Вейгля від неприємностей та небезпеки. Він без розгляду передавав для Р. Вейгля цілі папки доносів та ознайомлював з іншими матеріалами про потенційну загрозу діяльності лабораторії. Доказом добрих стосунків між Рудольфом Вейглем і Генріхом Ейєром свідчила спільна світлина цих постатей. На жаль, у післявоєнні часи вона служила підставою для цькування Р. Вейгля і звинувачень у колабораціонізмі. Кампанію проти Р. Вейгля провадив лікар Z. Przybyłkiewicz,

який мстився за від'ємну рецензію на його дисертацію. Але продовжимо про добрі справи. Завдяки Генріхові Ейєру вдалося звільнити з концтабору працівника лабораторії Я. Реута (у майбутньому полковника медслужби, який допоміг Генріху Мосінгу зберегти в 1944 році штами рикетсій і популяцію вошей для майбутнього розвитку науки). Слід відзначити, що до порятунку родини Майселів був причетний і Генріх Ейєр. Про це засвідчили теж надзвичайно теплі зворушливі стосунки, які за вдячної, шляхетної ініціативи доктора Мейселя склалися в післявоєнні роки між ним і Генріхом Ейєром. З іншої сторони, доказом незмінної взаємної симпатії між наведеними постатями стала ґрунтовна стаття Генріха Ейєра до 10-их роковин пам'яті Р. Вейгля.

Але повернемося до минулого. Кризь пальці Генріх Ейєр дивився на заборону вакцинації цивільного населення, яка відбувалася без ексцесів і будь-якого службового розслідування. В матеріалах про ці важкі часи згадується дівчина-донор, яка мала стареньких родичів, єдиним джерелом утримання яких було донорство, за котре вона діставала певну платню і харчові продукти. Але сталося так, що її довелось виключити з числа донорів через зараження вошей, яких вона годувала, рикетсіями п'ятиденної гарячки. Персонал не міг зарадити драматичній ситуації і нещасна у розпачі відважилася звернутися по допомогу до штабного лікаря, котрий і залагодив справу. Прізвища цього добродійного лікаря, помічника Генріха Ейєра, не пам'ятаю.

В історії вакцинації відомий і прикрий випадок. Під час німецької окупації якась жінка звернулася до інституту з проханням вакцинуватися, посилаючися на знайомство з Генріхом Мосінгом. Як з'ясувалося, вона сказала неправду, Генріх Станіславович її не знав, і це насторожувало, чи була вона не є підсланою, а тому, побоюючись, що він може бути позбавлений можливості далі вакцинувати населення, в проханні незнайомки відмовив. Однак зазначив, що вона на базарі може купити препарат і вакцинуватися. У радянські часи ця особа впізнала Генріха Мосінга у трамваї і заявила, що про минулу справу вона повідомить відповідні органи. Слідчий виявився порядною, уважною особою і признав вчинок Генріха Мосінга мудрим і слушним.

Дещо про епізоди, пов'язані з виробництвом вакцини у різні часи. Ветеран нашого закладу п. Тадеуш Гарлінський розповів, що до його мешкання якось завітав військовий і повідомив, що він належить до військ НКВД і буде тут жити. Але господар у розмові сповістив, що він разом з дружиною зайняті небезпечним виробництвом вакцини проти висипного тифу та вирощують збудника на вошах. При цих словах гість заметушився, схопив свої манатки і зник.

Щось подібне трапилося і в інституті Вейгля під час війни, коли на прохідну з'явився гестапівець з вимогою видати йому певну особу (пов'язану з підпіллям). Тоді на зустріч вийшла екіпірована в спеціальну захисну одягу лаборантка і чемно повідомила, що в цей момент потрібна

особа годує заражених збудником висипного тифу вошей і не може перервати сеанс годівлі вошей, потрібних для виробництва вакцини. Після такої заяви гестапівець теж зник.

Ще пригадую обставини лабораторного зараження Едмунда Вейля, яке сталося після відвідин ним Львівської інфекційної лікарні. Як розповів Генріх Мосінг, тоді, під час знайомства Е. Вейля з головним лікарем В. Арнольдом, останній, не відомо з яких міркувань, порадив Е. Вейлеві не займатися збудником висипного тифу. Така порада виглядала дивакуватю і не була прийнята до уваги. Проте під час зараження морської свинки емульсією, виготовленою з кишечнику зараженої воші, матеріал випадково попав до ока Е. Вейля. Не зважаючи на екстрене промивання ока антисептиками (антибіотиків ще не було), уникнути захворювання не вдалося і Е. Вейль загинув від важкої форми висипного тифу.

Специфіка роботи з лабораторною популяцією вошей мала ще один аспект, пов'язаний з біобезпекою. Про один епізод такого роду розповідав Г. Мосінг. Сталося так, що в кабінеті начальника одного з райвідділів міліції у Львові вранці на дивані було знайдено вошей. Впала підозра, що вони походять з нашої лабораторії. Викликаний в цій справі Генріх Станіславович довів, що така підозра є помилковою: він помістив зібраних вошей в одну кліточку, а в другу кліточку – вошей лабораторної популяції і почав їх годувати. Після сеансу годівлі виявилось, що комахи в першій кліточці не ссуть кров і вони не адаптовані до утримання в лабораторних умовах. Таким чином підозра про біологічну диверсію відпала. А в дійсності вошей у кабінет заніс сильно завошивлений міліціонер, який приїхав до Львова з якогось села та з дозволу чергового переночував на дивані начальника.

Принагідно варто нагадати, що лабораторна популяція вошей Вейгля складалася з гібридів, які походили від схрещення цих комах з різних ареалів, зібраних на російських полонених часів Першої світової війни, з вошами, яких напередодні Другої світової війни Р. Вейгль привіз із Ефіопії. Поговорювали, що Р. Вейгль, ухилиючись від пропозиції Микити Хрущова переїхати для роботи до Москви, жартома зауважив, що там таких вошей немає, чим розсмішив співрозмовника.

Г. Мосінг надзвичайно піклувався про свій заклад, як міг допомагав персоналу в життєвих і службових справах. Свою докторську дисертацію присвятив такими словами: «Самоотверженному и дружному коллективу работников отдела риккетсиозов Львовского института эпидемиологии, микробиологии и гигиены, отдающему все свои силы борьбе с паразитарными инфекциями, посвящает свой труд автор».

Генріх Станіславович цінував донорську діяльність, хоча сам за годівлю вошей винагороди не отримував. Для донорів домігся спеціальних пільгових талонів на продукти

харчування. На жаль, тоді з великим запізненням стало відомо, що працівники, зайняті виробництвом діагностичних препаратів з використанням збудників другої групи патогенності, мають право виходити на пенсію за Списком № 1, тобто на пільгових умовах для важких, шкідливих професій (металурги, шахтарі та інші). Особисто для себе вчений цією пільгою не скористався, бо мав свій погляд на такі речі.

Як керівник рикетсійної лабораторії Г. Мосінг піклувався про робочі місця персоналу, їх освітлення, ергономіку та комфорт. Особливу увагу приділяв якості мікроскопів, оскільки робота була пов'язана з мікрomanipуляціями, що виконувалися протягом усього робочого дня щоденно (виготовлення мікрокапілярів, зараження вошей за методом Вейгля, препарування комах та інші операції). Йому вдалося закупити необхідне число чудових стереоскопічних мікроскопів, однак спроба придбати з виставки імерсійний мікроскоп польського виробництва з комплектом відцентрованих об'єктивів не вдалася. Лабораторія була оснащена в достатній мірі термостатами, в тому числі надійними апаратами конструкції Вейгля, сушильними шафами, стерилізаторами, центрифугами, пристроєм власної конструкції для дозованого розливу діагностикуму, гомогенізаторами різної дії, дрібним інструментарієм (спеціальні пінцети, препарувальні ножики, голки, фіксатори комах особливої конструкції) тощо. Усе це господарство працювало під постійним технічним наглядом, у необхідних випадках ремонтувалося чи вдосконалювалося, що забезпечувало ритмічну роботу закладу.

Докладніше різностороння діяльність лабораторії викладена у книжці Б. П. Кузьміна і співавт. «Генріх Мосінг» (Дрогобич: Коло, 2020) та інших публікаціях. Але дещо варто уточнити: згадані стереоскопічні мікроскопи були куплені не у «Медтехніці», а в «Зооветснабі», де асортимент товарів був набагато ширший і якісніший; згаданий імерсійний мікроскоп після демонстрації на виставці навпростець пішов у навчальний заклад до рук студентів; нечисельне імпортерне обладнання – сушильні шафи, термостати, центрифуги з підозрілою, загадковою частотою виходили з ладу (навіть деколи складалося враження про саботаж), їх ремонтували лише силами лабораторії, оскільки офіційні ремонтні майстерні до цього не вдавалися.

Видатною подією в житті лабораторії був візит міністра охорони здоров'я УРСР П. Л. Шупика в кінці п'ятдесятих років збіглого століття. Міністр детально ознайомився із станом захворюваності на висипний тиф у республіці та заходами боротьби з цією інфекцією. Схвалив опрацьовану Г. С. Мосінгом концепцію остаточної ліквідації висипного тифу і підтримав її впровадження в практичну діяльність органів охорони здоров'я, що сприяло успішній роботі в республіці. В рамках діяльності Республіканського центру, котрий був опорною базою та філією Всесоюзного рикет-

сійного центру в Інституті ім. М. Ф. Гамалеї (м. Москва), Г. Мосінг здійснював аналіз захворюваності на висипний тиф і заходів боротьби з цією інфекцією в Україні. Він складав щорічні офіційні звіти про роботу в Україні для МОЗ УРСР та МОЗ СРСР. Об'єм звітів був солідним, вміщав чисельні таблиці статистичних даних, пояснювань і порівнянь. Г. Мосінг якось зауважив, що в часи довоєнної Польщі він звітував коротеньким телефонним повідомленням. Складання просторих фоліантів не практикувалося, оскільки вся робота базувалася на довірі, рівень захворюваності не приховувався.

З плином часу концепція Г. С. Мосінга дістала повне визнання, висипний тиф було ліквідовано. Слід зазначити, що в діяльності стосовно висипного тифу Всесоюзний центр в останні роки свого існування показав себе не з кращої сторони. Про це свідчать видані ним наукоподібні методичні вказівки щодо розпізнання вошей людини на підставі їх біометрії. Прикро, що услід за ним у цьому без вагань пішов і Республіканський центр, вже після звільнення Г. Мосінга.

Працівники лабораторії також здійснювали інспекційні виїзди в області України відповідно до планів МОЗ УРСР для перевірки стану боротьби з висипним тифом і здійснювали відповідну організаційно-методичну роботу (проведення конференцій, семінарів, розробка методичних вказівок, аналіз карт епідобстеження, налагодження лабораторної діагностики тощо).

Міністерство та керівництво інституту часто залучали Г. С. Мосінга та персонал його лабораторії до консультацій у справах, далеких від проблеми рикетсійних інфекцій, наприклад: розслідування спалаху невідомих захворювань у військовій частині в Закарпатській області; консультація важкохворого африканського студента з Львівського медичного інституту; ліквідація епідемічного спалаху дифтерії в Рівненській області (77 випадків, з них 12 летальних); припинення спалаху гострих кишкових захворювань у Тернополі, пов'язаних із молокозаводом; недопущення розповсюдження холери на Закарпатті та виконання інших важливих завдань.

Якось Генріх Мосінг повідомив, що його хоче відвідати гість з Польщі Marek Motas із наміром зняти матеріал для фільму. При цьому цей пан необачливо зазначив, що він є одним із численних хресників Генріха Станіславовича. Оскільки це не відповідало дійсності, то Г. Мосінг обміркував свій намір рішуче відхилити пропозицію щодо співпраці. Мені належало бути присутнім при цій відмові й простежити аби часом наш спритний гість потайки не вмівкнув відеокамеру чи диктофон. Щоб не загубити чудову перспективу створення професійного фільму за участю Генріха Станіславовича, його відданий учень о. Броніслав Барановський заявив: «Що вам шкодить? Хай знімають». Генріх Станіславович погодився з такою думкою. Ці мудрі слова врятували ситуацію. Праця над фільмом розпочала-

ся. Правда, кадри фільму із зображенням Г. Мосінга дещо нижчої якості, бо зняті не студійною, а аматорською відеокамерою в режимі VHS.

Ще про іншу подію. Певний кореспондент (прізвище не пригадую) першого каналу польського телебачення якось хотів зібрати матеріал про Генріха Станіславовича, коли він вже був хворим. З огляду на важливість справи, мені спала думка попередньо відвідати Вчителя. З'ясувалося, що вступ до репортажу вже готовий, але відзначається сухим документалізмом, без жодної крихітки співчуття до хворої людини, сповнений вульгарних виразів на кшталт: « посеред кімнати на залізному ліжку напівсидить особа похилого віку, яка в окулярах з грубими лінзами насторожено вдивляється в оточення». Такий образливий репортаж ми відхилили. Згодом з'ясувалося, що його автор – відомий скандаліст. Варто зазначити, що згадане вище ліжко – це так зване «функціональне ліжко», яке люб'язно надав для Генріха Станіславовича головний лікар обласної клінічної лікарні Б. С. Кривко. Воно певною мірою полегшувало догляд за хворим. Щодо вказаних окулярих, то хворий змушений був їх носити після операції з приводу катаракти. Варто додати, що за часи своєї багаторічної наукової праці Генріх Станіславович дуже переважував зір, оскільки переглянув незліченне число мікроскопічних препаратів.

Коли Генріх Станіславович впав у немилість керівництва, його не обходили повагою відомі вчені, духовенство, учні, приятелі та друзі. Серед них були старші військові лікарі, професор Е. П. Лукін, інспектор Л. І. Михайлова, учні – К. М. Синяк, І. С. Чертоганова, а в період апогею напруги у 1975 році сердечні вітання переказав академік Л. І. Медвідь, який у своєму яскравому житті мав теж немало переживань, не забували академік М. П. Чумаков та інші вчені.

Пізніше, в роки багаторічної фізичної немочі Генріха Станіславовича через важке захворювання, до числа добродійців приєднувалися все нові люди, несучи щирої допомоги хворому. Наведу лише кілька прикладів: професор-хірург Б. Нагай, будучи в реконвалесценції після операції шунтування на серці, прилетів з Польщі в супроводі свого сина зі словами «я повинен тут бути», ретельно обстежив і підбадьорив хворого, надав допомогу засобами лікування та догляду; близькі приятелі Тадеуш Кардаш і Казимір Бартошевський самовіддано опікувалися хворим; від невідомого нам подружжя лікарів Зигмунда Пасеки з дружиною систематично протягом років надходила високо професійна допомога, в тому числі спеціальний матрац проти пролежнів і новітні закордонні лікарські препарати, що великою мірою сприяло утриманню пацієнта у задовільному стані. Окремо слід відзначити надзвичайно щирої допомоги вірного учня о. Броніслава Барановського, якого за багаторічну жертвенну працю Президент Польщі нагородив Хрестом Офіцерським Ордера Заслуг Річі Посполитої.

У наших споминах наведено матеріали з життя єдиної у світі унікальної лабораторії, яку заснував Генріх Станіславович Мосінг. Її діяльність припала більшою мірою на бурхливі часи в історії людства і була спрямована на боротьбу з висипним тифом, яка завершилася остаточною перемогою над цим одвічним ворогом людства. Лабораторія служила для наукової роботи і для промислового виробництва діагностичних препаратів, вміло поєднувала науку з виробництвом. Діяльність працівників лабораторії отримала високу оцінку компетентними спеціалістами. «Одухотворені відвідинами храму науки!», – написано у відгуку знаного професора-інфекціоніста Б.Л. Угрюмова.

FRAGMENTS OF MEMORIES ABOUT HENRICH MOSING AND HIS RICKET LABORATORY

M.M. Sahaydakovsky

Lviv

SUMMARY. Memoirs of the eminent epidemiologist Heinrich Mosing, a student and follower of the creator of the typhoid vaccine Rudolf Weigl, are presented. Facts from the personal life of Heinrich Stanislavovich are described, his human qualities and ethical principles are described, evidence of his successful combination of research work with the needs of practical medicine, concrete contribution to the final elimination of typhus in the Soviet Union and neighboring Eastern European countries.

The main place in the story is given to the creation of Heinrich Mosing's laboratory for the study of rickettsial infections and its activities. Interesting facts from the personal life and scientific activity of Heinrich Stanislavovich before, during and after the Second World War are described. The contribution of the laboratory staff to the production of a highly effective typhus vaccine and specific methods of its diagnosis is noted.

The recurrent theory of sporadic typhus, developed and defended by Heinrich Mosing, and the critical attitude of some representatives of the leading scientific circles of the state are given. Many of the facts are presented for the first time, they complement our knowledge of the history of the fight against typhus and reflect the highly ethical and spiritual features of Heinrich Stanislavovich Mosing, remembered by his author.

Key words: Heinrich Mosing, Rudolf Weigl, typhus, rickettsial laboratory, ethics.

Конфлікт інтересів: немає.

Author has no conflict of interest to declare.

Отримано 05.12.2021 р.